

علائم تزئینی در قرآن کریم

سرلوح سازی

● قربان عزیززاده

موزه دار مسئول موزه رضا عباسی

شگرف و اخراپی تزئین می‌یابد که علاوه بر اجزاء در سرسوره‌ها و ذیل صفحات به طور همانند در پیشانی و ذیل صفحه به صورت قرینه، متناظر و مزدوج در دو صفحه افتتاح جزوات و «کتاب» نیز اجرا می‌گردید.

پس از آن در عهد ایلخانان و نیز معاصران آنان در شام و مصر، در مکتب هنری مملوکی - ایلخانی علاوه بر ظهور عناصر نوین تزئینی هندسی، وجوه تازه‌ای از اسلیمی‌ها و گسترش طیف رنگین و پیدایش قطع‌های بزرگ‌تر کتاب - قطع سلطانی - و استنساخ متن شریف به شیوه‌هایی از خطوط با انحنای بیشتر و اتصالات نرم‌تر نظیر نسخ، نسخ ریحانی و اقلامی جلی‌تر همچون محقق و ثلث جانشین انواع کوفی شدند، اما در سرسوره‌ها و سرلوح‌ها همچنان به همان شیوه مرسوم و البته با تنوعی در جزئیات، خط فاخر و جلی کوفی و شیوه متمایز رقاع با رنگه نویسی زر، سفیداب و تزئینات گسترده‌تر همچنان به کار رفتند، ولی طرح کلی تزئین و کتیبه‌های عنوانین و تزئینات به همان اسلوب باقی ماند که از مکتب بویه سلجوقی / مملوکی سلجوقی / ایلخانی مملوکی / به عاریت گرفته شده‌اند.

- تحول در طرح و فرم و بالطبع در جزئیات سرلوح اعم از رنگ و عناصر متشکله از قرن نهم هجری و بویژه در دوره تیموری در مکتب هرات روی داده است که بعضی کاتبان در اقدامی هماهنگ با مذهبیان سطحی در حدود یک سوم از بخش فوقانی صفحه آغازین یا در حدود یک چهارم از بخش‌های فوقانی و ذیل دو صفحه آغاز نسخه را به صورت بیاض به جای می‌گذارند تا امکان و سطح مناسب را به منظور طرح و اجرای سرلوح و اعمال خلاقیت‌های هنری هرچه وسیع‌تر در اختیار مذهبیان قرار داده باشند. نمونه‌های بسیاری از این شیوه اینک در دسترس است.

سرلوح سازی به شیوه مرسوم معاصر، ظاهراً از اواخر دوره تیموری متداول شد که به دنبال دو صفحه آغازین که به صورت متناظر و مزدوج اجرا می‌شد، در صفحه سوم از نسخه نفیسه سرلوح متشکل از طرح نیم ترنج‌های متداخل همراه با نقوش اسلیمی و طرح‌های ساده هندسی با رنگ‌های زرین

الزامات مذهبی در تعیین و اعلام مقاطع توقیفی^۱ در قرآن کریم و شوق به تحلیل و تکریم کلام... به منظور تأکید بر بعد عمیق‌تر و معنوی‌تر متن شریف از سوی کاتبان و کتاب آرایان همه ملل مسلمان و در پی صدور جواز و اعلام استحباب کاربرد نشانه‌های ویژه و تزئینی و استفاده از رنگ در قرآن کریم، ظاهراً از همان قرن اول هجری کاتبان و کتاب آرایان که در بدو امر دو مقوله استنساخ و تزئین را فرد واحدی به عهده داشت، به ابداع، اجراء و بویژه به اخذ و اقتباس و اجرای طرح‌ها و رنگ‌هایی در مواضع خاصی از «کتاب» سوق داد که سرانجام مقدمه‌ای بر هنر تذهیب گردید گرچه برخی از اجزاء آن مجموعه را در سنت‌های کتاب آرایایی ملل متمدن نو مسلمان، قبطیان مصر، ایرانیان و مردم سرزمین‌های فلسطین و شام و سواحل مدیترانه نیز می‌توان باز شناخت.

- یکی از نخستین نشانه‌ها در مواضع توقیفی علاوه بر علائم پایانی آیات و مواضع سجدهات، سرسوره‌ها بودند که با عناصری از طرح و رنگ نمایش داده می‌شدند و طبعاً وقتی آغاز سوره با تزئین و طرح خاص همراه و اعلام می‌شود، لاجرم آغاز و افتتاح کتاب مستلزم تأکیدات و تزئینات وسیع‌تری بود. این همان مجالی است که قرآن کریم برای طرح، تزئین و تذهیب در سراسر متن شریف و در مواضع خاص بویژه در افتتاح کتاب فراهم می‌ساخت و از این رهگذر، سرلوح پدید آمد که بجز موارد استثنایی، منحصرأ در آغاز کتاب یا نسخه، طرح و اجرا می‌شد.

سرلوح (آنچنان که اکنون می‌شناسیم) به لحاظ فرم، وسعت طیف رنگ، جزئیات طرح و عناصر متشکله و بویژه از منظر موضع اجراء، یکی از شاخص‌ترین عناصر تزئینی در هنر تذهیب و بویژه تزئین قرآن‌های نفیس است. شیوه مرسوم و معمول در سرسوره‌سازی سنتی مکتب بویه - سلجوقی، مشتمل بر قابی مستطیل مذهب که با جدول‌های مضاعف احاطه شده و معمولاً در یکی از جوانب در حاشیه و لبه آزاد صفحات با نقش یک ترنج - شجیره^۲ - مرتبط است. در درون آن با شاخه‌های اسلیمی - خرطومی و اژدری - و برخی عناصر ساده‌تر گیاهی عموماً به رنگ‌های محدود، زعفران،

و لاجوردی و گاه با سبز و سفید و انواع قرمزها و... به صورت مرصع طرح و اجرا می‌گردید، عمده‌ترین این طرح‌ها عبارت از طرح تاجی، نیم تاج و طاووسی بود که همچنان از متداول‌ترین طرح‌های سرلوح در آثار نفیسه ایرانی است.

از اواخر قرن دهم و بویژه در سراسر قرن یازدهم هجری و در مکتب هنرهای صفوی اصفهان همراه با مهاجرت وسیع هنرمندان ایرانی به کانون‌های فرهنگی - هنری در ماوراء مرزهای ایران در سرزمین هندوستان، عثمانی و کشمیر، مختصات سبک صفوی و شیوه‌های ایرانی تذهیب بر کار مذهبیان و کتاب آرایان در سرزمین‌های مجاور تأثیر می‌گذارد و لیکن در هر ناحیه بویژه در جزئیات طرح‌ها، انواع رنگ‌ها و مختصات اجراها، رنگ و بوی محلی می‌گیرد، از این روست که برای کارشناسان و متخصصان هنری، شناخت منشاء جغرافیایی آثار بواسطه نوع رنگ‌ها، جزئیات، حدود و مواضع عناصر تزئینی، خطوط و... کاملاً و به سهولت میسر می‌گردد.

مجموعه تزئینی موسوم به سرلوح غالباً در افتتاح نسخه‌های نفیسه کاربرد دارد و علاوه بر آن در آغاز بعضی

نسخه‌های مذهب دیگری همچون شاهنامه، خسمه نظامی، گلستان و بوستان، دیوان‌های اشعار، زادالمعاد و... دیده می‌شوند، همچنین در موارد استثنایی در بعضی نسخه‌های نفیس قرآن کریم در آغاز سوره‌های کهف، یس و مریم (س) و در مکتب کتاب آرایبی کشمیری به منظور تأکید و تجلیل هرچه افزون‌تر، در صفحات خاتمه مصحف شریف به طرز مزدوج و متناظر طرح و اجرا شده‌اند.

- سرلوح‌های مذهب در مکاتب مختلف کتاب آرایبی ایرانی و معمول در قرآن کریم به ترتیب عبارتند از:
  - الف - سرلوح سازی شیوه آل بویه - سلجوقی.
  - ب ۱ - سرلوح سازی شیوه سلجوقی - ایلخانی.
  - ب ۲ - سرلوح سازی شیوه ایلخانی - مملوکی.
  - ج ۱ - سرلوح سازی شیوه تیموری - هرات.
  - ج ۲ - سرلوح سازی شیوه تیموری - مملوکی.
  - د ۱ - سرلوح سازی صفوی، مکتب تبریز.
  - د ۲ - سرلوح سازی صفوی، مکتب اصفهان.
  - هـ. ۲ - سرلوح سازی دوره قاجار شیراز.
  - و - سرلوح سازی شیوه دوران معاصر.

◀ سرلوح مکتب شیراز دوره قاجار

فاتحة الكتاب با سرلوح مذهب، مرصع، متناظر، مزدوج مجدول، مترجم، از یک نسخه قرآن کریم به خط نسخ جلی رقم علیرضا پرتو اصفهانی ملقب به آقاجان به تاریخ ۱۲۷۷ هجری، تذهیب و کتاب آرایبی دوره قاجار مکتب شیراز اثر عبدالوهاب شیرازی.

قطع رحلی، ابعاد ۳۹×۲۵ سانتی متر. کاغذ ترمه با جلد لاک‌ی روغنی رویه و اندرون مذهب، اثر لطفعلی شیرازی.

ترجمه فارسی رنگه نویسی قلم شنگرفی به نستعلیق خفی همراه با تحشیه اثر میرعلی شیرازی به تاریخ ۱۲۷۷ قمری، ترجمه به صورت بین‌السطور و متن شریف با طلااندازی و ابری سازی است و حواشی با جدول کشی‌های مضاعف تسمه‌های زرین و الوان، گره‌سازی و سنجاق نشان است.

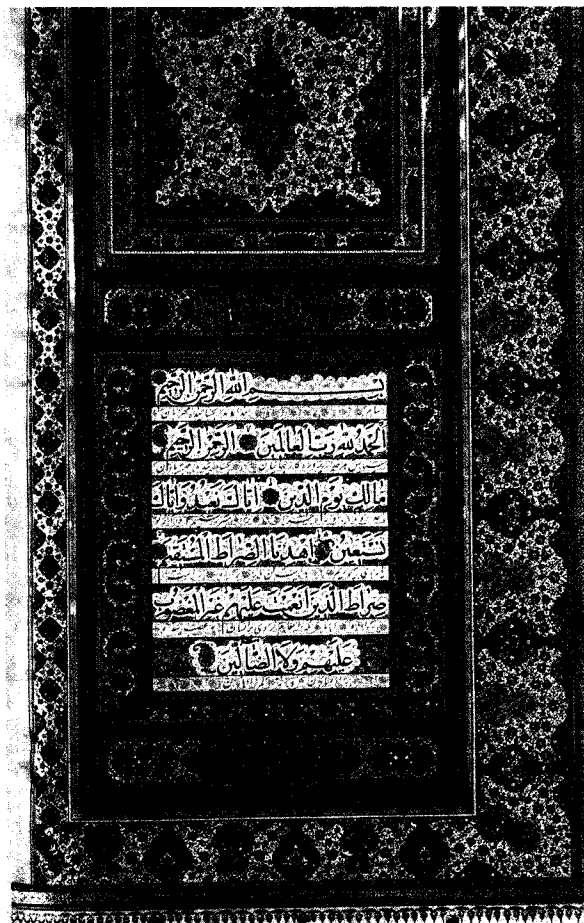
- کتیبه‌های بازوبندی پیشانی و ذیل با رنگه نویسی قلم زر به خط رقاع جلی مشتمل بر «سوره فاتحة‌الکتاب، سبع آیات مدنیه» «لایمسه الا المطهرون تنزیل من رب العالمین» آیات ۸۰ - ۷۹ سوره مبارکه الواقعة در ذیل است.

- کتاب جزئی از مجموعه کتابخانه ناصرالدین شاه بوده است و برخی صفحات آن با مهر و نشان مذهب پادشاه قاجار است که با حمایت میرزاهاشم خان، خازن دربار ناصری تحریر یافته است.

- آغاز نسخه موضوعه با دو صفحه فهرست سور به همراه دعای قبل از تلاوت مذهب و متناظر است.

- کتاب از لحاظ خط و کتابت، تجلید و بویژه از جهات وسعت و کیفیت تذهیبات از نفیس‌ترین آثار کتابت و کتاب آرایبی دوره قاجار مکتب شیراز است.

(رجوع شود به قرآن شماره ۱۳ از فهرست قرآن‌های خطی کتابخانه سلطنتی و شماره ۱۴۵ از راهنمای گنجینه قرآن موزه ایران باستان).

سرلوح مکتب تیموری - آغاز قرن دهم هجری

دو صفحه سرلوح مذهب و مرصع، متناظر و قرینه فاتحه‌الکتاب در دو ترنج مذهب با کلاله طرح کتیبه بازوبندی، متن شریف رنگه نویسی، قلم سفیداب، به خط محقق محرر بر بوم زرانود و مزین به عناصر اسلیمی مرصع.

ابعاد ۲۶۹ * ۴۲۴ میلی متر، مکتب تیموری. آغاز قرن دهم

هجری.

- آبرنگ و رنگ‌های معدنی، طلا، لاجورد، اخراپی، سفیداب، سبز و نوعی قرمز - قهوه‌ای (Brownish) و انواع رنگ‌های جسمی روی کاغذ.

کتیبه‌های فوقانی صفحات - سوره فاتحه‌الکتاب مکیه / و مدنیه و هی سبع آیات /

کتیبه‌های ذیل صفحات / لایمه الا المطهرون / تنزیل من رب العالمین /

به خط رقاغ رنگه نویسی و محرر، آیات ۸۰ - ۷۹ سوره مبارکه

الواقعه.

- تذهیب شیوه هرات بویژه با دو رنگ غالب لاجورد و طلا.

اسلیمی‌های ماری، خرطومی پیچ‌های مکرر و نازک (پیچ‌های اسلیمی

مکرر و نازک موسوم به حلزونی (Spiral) که عموماً به زر و شنجرف

اجراء می‌شدند)، چنگ و... در متن و تکرار ترنج‌های متداخل و

شرخه‌های نازک لاجوردی در حاشیه همراه با رنگه نویسی سفیدابی

محقق و وسعت ترصیع گل‌ها و جدول‌های مضاعف و... همه مؤید ادامه شیوه تذهیب و کتاب آرابی مکتب تیموری - هرات - در آغاز قرن

دهم هجری است.

تصویر موضوعه قطعاً متعلق به نسخه‌ای بسیار نفیس از قرآن کریم است که به دست کاتبان و مذهبیان ایرانی پرداخته شده است.

تصویر به نقل از صفحات ۶۷ - ۶۶ از کتاب eye, swithsonian

Institution, U.S.A., ۱۹۸۰. Jeweler's

سرلوح مکتب تیموری - مملوکی

- فاتحه‌الکتاب یا سرلوح مذهب، مرصع همراه با رنگه‌نویسی از

یک نسخه قرآن کریم به خط نسخ ریحانی رقم محمود السلطانی

به تاریخ ۸۴۶ هجری که در شهر هرات عیناً براساس نسخه‌ای از

قرآن کریم اثر یاقوت مستعصمی تحریر یافته و اینک معیاری برای

شناخت نسخه‌های منسوب به یاقوت و اصالت کتابت و رقم آنان

محسوب می‌شود، متعلق به قرن نهم هجری مکتب تذهیب

تیموری - مملوکی.

با کتیبه‌های پیشانی و ذیل مشتمل بر / سوره فاتحه‌الکتاب /

سیخ آیات مدنیه رنگه نویسی سفیدابی، به خط کوفی تزئینی مشجر

(نوعی از کتابت کوفی تزئینی بویژه از دوره سلجوقیان که قائمه و

دنباله حروف به صورت ساقه و برگ گیاهان اجرا می‌گردد. این

سبک از خط کوفی بخصوص در کتابت تزئینی و گچبری مرسوم

بود)

با بوم لاجوردی و تزئینات اسلیمی - پیچ حلزونی نازک

خرطومی و اژدری زرین همراه با جدول کشی‌های مضاعف، تسمه

زرین و تکرار ساقه‌های اسلیمی و گل‌های مذهب یا حاشیه‌های

مکرر و حواشی خارجی بوم لاجورد و ساقه‌های اسلیمی. تزئینات

نهایتاً به شرفه‌های نازک لاجوردی ختم می‌شود. عناصر اصلی و جزئیات تزئینات این صفحه را عیناً می‌توان در کتاب آرایبی مکتب مملوکی مشاهده کرد. از جمله دو صفحه تصویر شماره ۷۰ از کتاب هنر خط و تذهیب قرآنی... اثر مارتین لینگز ترجمه مهرداد قیومی مراجعه نمایند.

خط کوفی تزئینی - انواع کوفی - با رنگه نویسی بویژه سفیداب و زر که در مکتب سلجوقی نیز در پیشانی، ذیل و عناوین سرلوح‌ها، سرسوره‌ها و آغاز اجزاء قرآن کریم به کار گرفته شده است تا پایان قرن نهم هجری معمول بود و در کتاب آرایبی مکتب تیموری -

مملوکی نیز همانگونه که در تصویر دیده می‌شود همچنان مرسوم مانده است.

- پیچ‌های نازک حلزونی spiral - که بویژه بسیار نازک و غالباً زرین بر بوم الوان لاجورد، شنگرف و... اجرا می‌شوند، مشخصه‌ای از تذهیب شیوه ممالیکی - ایلخانی است که بویژه در سر سوره‌ها، کتیبه‌های پیشانی و ذیل در صفحات افتتاح و عناوین سور ایضاً در برخی علائم نظیر ترنج‌ها و شمشه‌های محاسباتی... در حاشیه صفحات به کار می‌روند و از قرن هفتم تا پایان سده نهم هجری، در مکتب سلجوقی، ایلخانی، تیموری، مملوکی و ایوبی، ادامه می‌یابد.

◀ آغاز جزء یکم از جزوات قرآن کریم مجموعه بی‌نظیر به خط، تذهیب و رقم عثمان بن حسین وراق به سال ۴۶۶ هجری، شیوه سلجوقی وقف بر آستان قدس رضوی به تاریخ ۶۱۴ هجری. به خط کوفی مشکول بخشی از آیه چهل و یکم سوره الانفال.

- اعراب اعجام، علائم تجویدی، نقطه شد، مد، ضمه، همزه، فتحه، کسره، تنوین و سایر علائم تجویدی به سیاهی، سبز، شنگرف و لاجورد مؤید تکمیل اقدامات به منظور حفظ قرائت و کتابت صحیح مصحف شریف است.

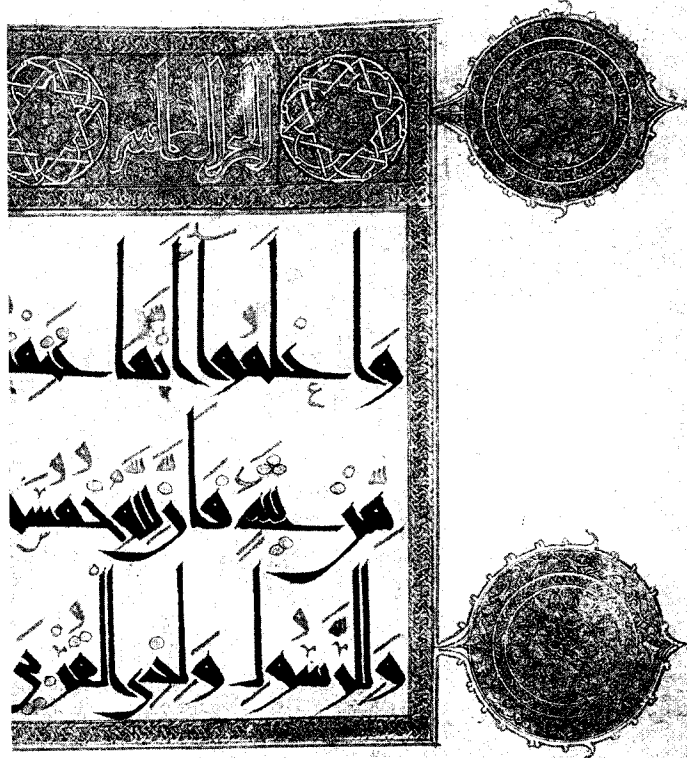
- جدول کشی و تسمه زرین همراه با گره سازی و وجود ترنج‌های مذهب در صدر و ذیل، مشحون از عناصر اسلیمی و مرتبط با مسطر، دنباله مکتب کتاب آرایبی ایرانی عصر بویه‌ای - سلجوقی است که نمونه بدیع دیگری از آن به دست کاتب و مذهب نامی ایرانی، ابن بواب، در سال ۳۹۱ هجری در بغداد کتابت و تذهیب شده است.

متن شریف در ۳ سطر و اعملوا انما غنتم / من شیء فان لله خمس / وللرسول ولذی القربی /

عناصر هندسی در جوانب قاب پیشانی به سفیداب طرح و رسم شده و عنوان الجزالعاشر نیز به همین قلم تحریر دارد. ترنج‌های مرتبط و کل تذهیب محاط در جدول لاجورد است.

ابعاد اثر ۲۶ * ۲۰/۵ سانتی متر، کاغذ ختایی، ص ۴۹ شماره ۷۰ از کتاب راهنمای گنجینه قرآن، احمد گلچین معانی، شهرپور ۱۳۴۷. مشهد.

ایضاً تصویر ۱۱ از کتاب هنر خط و تذهیب قرآنی اثر مارتین لینگز، ترجمه مهرداد قیومی. انتشارات گروس. تهران ۱۳۷۷.

پی‌نوشت‌ها:

۱ - مقاطع توقیفی، مواضعی از متن شریف هستند که با نظارت حضرت نبی اکرم (ص) تعیین و مشخص شده‌اند و بواقع مواضع اصلی در تقسیمات متن شریف محسوب می‌شوند. پایانی آیات، مواضع سجدهات و فواصل سور از جمله این مواضع هستند که در کتابت قرآن‌های همه ملل مسلمان در تاریخ اسلام الزاماً معین و مشخص می‌شدند.

۲ - شجیره، صورت مصغر از شجر به معنای درخت کوچک یا درختک و طرحی است گیاهی، غالباً شبیه به نوعی سرو و سرو خمره‌ای که تا عصر ایلخانان از عناصر تزئینی در حاشیه صفحات و مکمل تزئینات سر سوره‌ها است.

